

Mensure Kızıl Öztürk

Doktor Öğretim Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/Eğitim Fakültesi/Türkçe Ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü/Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Van/Türkiye
Assistant Professor, Van Yüzüncü Yıl University/Faculty of Education/Department of Turkish and Social Sciences Education/Department of History Education, Van/Turkiye

eposta: mensurekizil@yyu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0109-9471> - RorID: <https://ror.org/041jyzp61>

Atıf/Citation: Kızıl Öztürk, M. 2023. Vatan Gazetesine Göre 1894 Bitlis'teki Gayrimüslim Ahalinin Asayişine Dair Bir Değerlendirme. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11 (37), 367-387.

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1402091>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	31.08.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	06.10.2023
Yayın Tarihi/Published:	20.12.2023

VATAN GAZETESİNE GÖRE 1894 BİTLİS'TEKİ GAYRİMÜSLİM AHALİNİN ASAYİŞİNE DAİR BİR DEĞERLENDİRME*

Öz

Bitlis Vilayetindeki Muş Sancağı dâhilinde 1894 Sason olayları ve Ermeni komitecilerin çıkardığı isyanlar birçok köy ve kasabada asayiş problemlerine sebep olmuştur. Bu doğrultuda, bölgede yaşayan Müslim ve gayrimüslim ahalinin durumuna dair yabancı basına yansıyan haberler Ermeni Meselesi çerçevesinde uluslararası bir gündem oluşturularak ele alınmıştır. Ancak yabancı basında çıkan haberlerin aksine bölgede yaşanan sorunlar bizzat Osmanlı hükümeti tarafından takip edilerek bu hususta gerekli tedbirlerin alındığını gösteren yazışmalar ve belgeler mevcuttur. Bu çalışma, 21 Aralık 1894 tarihinde Bitlis'teki Müslim ve gayrimüslim ahalinin huzur ve güvenliğinin sağlandığına dair Muş Ermeni Katolik Cemaatinden İdare Meclisi Üyesi Ohannes ve Aramyan Bedros tarafından kaleme alınan bir mektubun Dersaadet'e gönderilmesi ile bu evrakın Bosna Hersek'te Türkçe olarak çıkarılan Vatan gazetesinde yayımlanmasını konu almaktadır. Vatan Gazetesinin 75. sayısında, "Ermenistan Yayıgarası" başlığı ile yayımlanan vesikanın tahlil edilerek Bitlis'teki Ermeni Katolik cemaatinde ismi geçen başrahiplerin ortaya çıkarılması ve yaşanan gelişmeler doğrultusunda Ermeni sorunsalı olarak zikredilen asayiş problemlerine karşı idari yapının nasıl bir tutum sergilediği hususları kayıtlar dâhilinde analiz edilecektir.

* Bu makale, 3-5 Mayıs 2023 tarihleri arasında Bitlis Eren Üniversitesi ev sahipliğinde gerçekleştirilen Cumhuriyetin 100. Yılında Uluslararası Tarih, Kültür, Dil ve Sanat Bağlamında Bitlis Sempozyumunda sunulan yayımlanmamış sözlü bildirinin ilavelerle genişletilmiş halidir.

Anahtar Kelimeler: Asayiş, Bitlis Vilayeti, Bosna Hersek Basını, Ermeni Cemaati, Vatan Gazetesi.

AN EVALUATION OF THE SECURITY OF NON-MUSLIM POPULATION BİTLİS 1894 ACCORDING TO VATAN NEWSPAPER

Abstract

In the Muş Sanjak of the Bitlis Province, the Sason events of 1894 and the rebellions of the Armenian communists caused public order problems in many villages and towns. The events between the Muslim and non-Muslim people living in the region were reported in foreign newspapers as the Armenian Question. In this context, the situation of the Armenians and the secret organisations emerging in the region were presented as the irresponsibility of the Ottoman administration. Contrary to the news in the European press, the Ottoman government was following the events in the region. There are documents and correspondence about this. In this study, a letter dated 21 December 1894 showing that the peace and security of the Muslim and non-Muslim people living in Bitlis was ensured is discussed. This letter was written by Aramian Bedros and Ohannes, the head priest and member of the Administrative Council of the Armenian Catholic Community. This letter was sent from Istanbul to Bosnia. It was published in the 75th issue of Vatan Newspaper published in Turkish in Bosnia under the title "Armenia's Fuss". The editor of the newspaper criticised the lines in the British press and wrote that the non-Muslim population in Bitlis was under a security threat. The identity of the Armenian population in Bitlis and the developments in Bitlis will be discussed. The attitude of the Armenian administrators will be analysed.

Keywords: Armenian Community, Bitlis Province, Printed press in Bosnia Herzegovina, Security, Vatan Newspaper.

Giriş

Klâsik dönem Osmanlı idari taksimatının esasını sancaklar oluşturmaktadır. Devletin vergi hasılatını belirleyebilmek ve asker temini maksadıyla tutulan her defter kaydında sancak usulü esas alınmaktaydı (Kunt 1978: 15). Osmanlı idare sisteminde merkezi hükümete olan bağlılığı artırmak ve İmparatorluk iradesiyle ilgili bütün yazışmalarda sancak idarelerini etkin kılmak üzerine bir otorite hâkimdi. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde aşiret yapısı dolayısıyla farklı bir idari yapılanma söz konudur. Bitlis, aşiretlerin ve gayrimüslim nüfusun çoğunlukta olduğu bir şehir olması hasebiyle Bitlis Sancağı adı altında özel bir statüye tabii olmuştur (İnbaşı 2007: 245). Tanzimat dönemindeki idari-askeri yapının denge mukabilinde sürdürülmesi esasına bağlı olarak 1871'de kabul edilen "*İdâre-i Umûmîyye-i Vilâyat Nizâm-nâmesi*" ile ilk defa yerel yönetim birimleri belli kategorilere ayrılmıştır (Tekdal 2019: 497). Vilayet Nizamnamesinin yürürlüğe girmesiyle idari yapıdaki statü değişikliği, Doğu Anadolu'daki mahalli ve yerel unsurların etkisini azaltmıştır

Vatan Gazetesine Göre 1894 Bitlis'teki Gayrimüslim Ahalinin Asayişine Dair Bir Değerlendirme (Kodaman 1986: 10). XIX. yüzyılın sonlarında Bitlis Vilayeti, Bitlis, Muş, Siirt ve Genç sancakları olarak dört idareye taksim edilmiştir (Devlet Salnamesi 1980-1914). Bu bağlamda Bitlis vilayeti, Sultan II. Abdülhamid döneminde yeniden ön plana çıkarak önemli bir merkez konumuna yükselmiştir (Mayewski 1914: 7).

XIX. yüzyıl Osmanlı idari yapısındaki değişimden etkilenen en önemli organ yerel yönetim olmuştur. 1839 Tanzimat Fermanı ilan edildikten sonra *Takvim-i Vekayi'*de yayınlanarak birer sureti memleket dâhilindeki eyalet valileri ve sancak mütesellimlerine tebliğ edilmiştir (Kaynar 1954: 180). Vesikadaki emirnameye göre, muhassıl tayin edilecek yerler eyalet ise *Müşir* Paşa, sancak ise *Ferik* Paşalar yanlarındaki *asakir-i nizamiye* ile bölgenin asayiş ve disiplin işlerini sağlayacaktır (Özbek 2010: 50). Düzenli ordu temin edilemeyen mahallerde ise redif askeri kullanılacaktır. Muhassıl tayin edilmeyen veya görev ihmalî gibi durumlarda kaza ve kasabalarla köylerde beş kişiden oluşan küçük *meclisler* teşkil edilecektir. İlk etapta bu meclislerin kimlerden teşkil olunacağına dair herhangi bir bilgi verilmemiş olup *icabına göre tertip* ifadesi kullanılmıştır. Sonrasında hazırlanan nizamnamede yerin kadısı, memleket zabiti, yani mahalli asayiş amiri, muhassıl vekili ve mahallin yetkin isimlerinden iki kişinin meclis üyesi olabileceği belirtilmiştir. Meclis üyesi seçiminde bölge ahalisinde Hıristiyan var ise bu üyeden biri Hıristiyan kocabaşı (millet başı/ ruhani reis) olacaktır (İnalçık 2006: 173-174). Müslim ve gayrimüslimlerin farklı dağılımlarında nüfus yoğunluğuna göre Yahudi, Rum ve Ermeni temsili için ona göre bir üye seçilmektedir. Bazı kaza meclislerinde gayrimüslimleri temsilen papaz ve kocabaşların yer almadığı görülmüştür. Bu durumda kaza ile köylerdeki gayrimüslim nüfus sayısı hesap edilmektedir (Çakır 2012: 113).

Vesikanın her bölgeye aynı zamanda ulaşması pek mümkün olmadığı için özellikle asker ve vergi maddesi hakkında ileride gönderilecek emirlerin beklenmesi ve bunun dışındaki tüm esasların derhal uygulanması yönünde bir bildiri gönderilmiştir (İnalçık 2006: 173). Doğu Anadolu bölgesine gönderilen bildiride dikkat çeken bir konu vardır. Şöyle ki, bölgede asayişin sağlanması için umumi ahalinin anlayacağı sade bir üslupla fermanın hangi hususları içerdiğinin anlatılması buyrulmuştur. Bu minvalde Bitlis ve civar bölgedeki valilere yalnızca asayiş işleri bırakılmış, mali işler merkezden padişah tarafından *muhasıll-ı emvâl* adıyla tayin olunan geniş yetkili amirlerin yetkisine bırakılmıştır. Böylece Bitlis vilayetinde idari yapının her kademesinde söz sahibi olan idari ve taşra meclisleri teşkil edilmiştir (Karal 1988: 202).

Çalışmamızın esasını oluşturan Bitlis vilayetinde, gayrimüslim ahalinin büyük oranda yer alması değişen idari yapıda kendilerini temsil etmeleri bakımından geniş yetkilere sahip olmalarının önünü açmıştır, diyebiliriz. Osmanlı toplum yapısında Müslim ve gayrimüslimler millet sistemi dâhilinde uzunca bir süre birlikte aynı yönetim altında ama farklı hukuk kurallarına riayet ederek yaşamlarını sürdürmüşlerdir (Küçük 1987: 13). Millet

sistemi, gayrimüslim cemaatin dini hassasiyetlerini koruma altına alarak kendi mezheplerini rahatlıkla yaşayabilecekleri bir imkân sunmuştur. Osmanlı ülkesinde gayrimüslimlerin oranı, XIX. yüzyılın sonlarına kadar bir hayli yüksek olduğu gibi çok çeşitli ırk ve mezhebi de kapsamaktadır. Bilhassa batılı seyyahlara göre, bu kadar farklı unsuru yönetme konusunda Osmanlılar büyük bir beceriye sahiptir (Engelhardt 1999: 146). Osmanlı hoşgörü himayesinde bu kadar çeşitli etnik unsur ve dini grup içerisinde Ermenilerin farklı bir statüye sahip olduğu bilinen bir husustur. Bölgede yapılan çalışmalar incelendiğinde, Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki ilişkilerinin diğer cemaatlere kıyasla daha ılımlı seyrettiğini ifade edebiliriz (Göyünç 1983: 50). Ermenilerin çoğunlukta yer aldığı Bitlis'teki iktisadi gelişimde zanaat, ticaret ile idari yapıda da meclis üyelikleri gibi alanlarda etkin bir konuma sahip oldukları görülmektedir. Bu bağlamda Osmanlı'nın son dönemine kadar Ermenilerin Müslümanlarla olan ilişkilerinin oldukça iyi olduğu kanaatine varmaktayız. Vilayetin esas merkezi Bitlis'ten hareketle vilayete bağlı diğer sancak ve kazalarda da durumun benzer bir yapıda olduğu görülmektedir.

Sultan II. Abdülhamid dönemine baktığımızda, Doğu vilayetlerindeki idari düzenleme ve asayiş amirliği, beylik düzen dâhilindeki imtiyazlı statülerin ortadan kaldırılmasıyla sağlanabilmiştir. Ancak bu durumun Doğu Anadolu'da bir otorite boşluğu yarattığı da bilinen bir husustur. 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra Bitlis ve civarında yabancı manevraların etkisi iyiden iyiye hissedilmeye başlanmıştır. Bölgede çıkan Ermeni faaliyetlerinin hız kazanmasına öncülük etmişlerdir. Bu bağlamda yabancı devlet temsilciliklerinin umumiyetle buldukları Bitlis Vilayeti ve merkeze bağlı sancaklarda bazı huzursuzluklar ortaya çıkmıştır. Yaşanan gelişmeler üzerine II. Abdülhamid, merkezi yönetimin iktidarını sağlamlaştırmak ve bölgede vuku bulan Ermeni hareketlerini önlemek üzere eski beylerin ve hanedanların rakibi durumunda olan kalabalık ve güçlü aşiretleri teşkilatlandırma yoluna gitmiştir. Bu yeni teşkilat, Ermeni komitelerinin faaliyet sahası olan Doğu bölgelerindeki Rus ve İngiliz emperyalizmine karşı makul ve geçici bir tedbir olarak görülmektedir (Kodaman 1986: 10-11). Ancak bölgede baş gösteren asayiş olaylarında tek sebep aşiretler olmadığı gibi misyonerlik faaliyetleri de bu süreçte etkin rol oynamıştır. Fransızların misyonerlik çabaları sonucu Ermeni Ortodoks mezhebine bağlı bir kısım ahali Katolik Ermeni Cemaatine bağlılıklarını bildirmişlerdir. Bu durum Ermeni mezhep çatışmaları ile bölgede cereyan eden asayiş olaylarının çıkışını tetikleyen bir diğer unsurdur. Bölgedeki asayişsizlik durumu gayrimüslim idare seçimlerinde ve yabancı basının üzerinde ciddiyetle odaklandığı Ermeni Meselesi dâhilindeki komite faaliyetlerinin yön bulma çabalarında kendini göstermektedir (Öztürk 2023: 446).

Çalışmamızın kaynağını oluşturan Sultan II. Abdülhamid dönemi Bitlis'teki asayiş olaylarında, valiler ve kumandanlar arasındaki çekişmeler ile Kürt aşiretler ve Ermeni cemaati arasında vuku bulan olayların uluslararası gündemde basına lanse edilmesi en dikkat çekici husustur. Muş Sancağındaki 1894 Sason olaylarında Avrupalı devletlerin gayesi

Vatan Gazetesine Göre 1894 Bitlis'teki Gayrimüslim Ahalinin Asayişine Dair Bir Değerlendirme

1894 isyanını 1893 olaylarına bağlayarak açıklamak ve bu durumun sebebini de Ermenilerin Kürtlerden korkusu olarak göstermektir. Dolayısıyla Sason olaylarının müsebbibi olarak Kürtleri sorumlu tutmak niyetini taşımaktadırlar (Gülmez 2006: 725). Bitlis'te Amerikan misyoner örgütlerin 1894 Sason İsyanından sonra, Amerika'da başlattıkları miting ve basına yansıyan maddi yardım faaliyetleri ile yabancı hükümetlerin müdahale oranlarını artırmaya teşvik ettiklerini de ifade etmek gerekir (Karakaş 2014: 137). İngiliz, İtalyan, Fransız ve Amerikan yayın organlarında Ermeni katliamı ifadelerinin yer bulması ile Osmanlı hükümeti özellikle Van, Bitlis, Muş ve Talori/Sason'daki gayrimüslim ahalinin asayişine dair ele alınan her türlü rapor ve mektubu titizlikle incelemiştir.

Bitlis Vilayetine bağlı Muş Sancağındaki Ermeni Katolik Cemaatinden İdare meclis üyesi Ohannes ve Aramyan Bedros'un 1894 senesinde Bitlis'teki Müslim ve gayrimüslim ahalinin asayişine ilişkin yazmış oldukları mektubun Dersaadet'e göndermesi kayda değer görülmüştür. Bununla birlikte evrakın Bosna Hersek'te çıkarılan Vatan gazetesinde basılması Osmanlı hükümetinin yabancı basının gücüne basınla karşılık verdiğinin bir göstergesi olarak zikredilebilir. Bahsi geçen şahısların Bitlis'te meydana gelen Ermeni olaylarına tanıklık eden gayrimüslim cemaat liderleri olması ve Osmanlının yayın yoluyla meseleyi sükûnetine ulaştırma siyaseti izlemesi dönemi analiz edebilmek açısından önemlidir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için ilk olarak Bitlis'teki gayrimüslim ahalinin evveliyatı ve millet sisteminden ayrışmaya giden süreç ele alınacaktır.

1. Bitlis Vilayetindeki Gayrimüslim Ermeni Cemaati

Bitlis vilayeti ve çevre kazalardaki Ermeni nüfusa ait bilgiler XVI. yüzyıla kadar götürülebilmektedir. Şehir nüfuslarındaki belli gelişmeler Osmanlı döneminde küçük köy ve kasabalardan daha büyük kentlere ve merkezlere bir nüfus akımının olduğunu göstermektedir. Mesela, 1540 tarihinde Diyarbakir beylerbeyliğinin merkezi Amid şehrine Doğu Anadolu'nun bazı ufak kasabalarından Hıristiyan halk gelip gönüllü olarak yerleşmiş ve birer kiliseye bağlanmıştır. Osmanlı tahrir defterindeki "*Cemaat-i Sasoni, Cemaat-i Ataki, Cemaat-i Hısn-ı Keyfi, Cemaat-i Muşlu, Cemaati Gençli*" gibi kayıtlar o dönemdeki göçleri işaret etmektedir. Ayrıca Osmanlı millet sistemi içerisinde doğudaki gayrimüslim Ermeni cemaatin "*Cemaat-i Ermeniyani-ı Şarkiyani*" olarak kayıtlara geçtiğini ifade etmek gerekir (Göyünç 1983: 37-38).

Osmanlı'da millet sistemindeki bazı kurallar umumi asayiş için gerekliydi. Millet başı olan cemaat liderinin vazifesi gereğince hükümetin koyduğu vergilerin toplanması hususunda bir takım destekçiyi yanında barındırması da zaruridir. Cemaat içerisinde Patrik'e karşı gelmek ve vergi itirazı gibi durumlarda asayişin sağlanması yönünde kolluk kuvvetleri devreye girmektedir. Misal olarak, Sultan II. Mahmud döneminde Ermeni Ortodoks Kilisesine bağlı Ermenilerin Patrik Bogos'a başkaldırmaları verilebilir. Ermeni Ortodoks Kilisesi tebaası, patrik Bogos'u Katolik propagandasına müdahale etmediği hatta

Katolik Ermenileri koruduğu gerekçesi ile suçlamıştır. İsyan eden Ermeni cemaatinden birkaçının idam edilmesi ile *milletin esâfilini tahrik edip patrikhâneyi bastıkları* yazılmıştır. Bu durum Patrik yani devlet tarafından kabul gören millet başına saygıyı ve yüklenen görevi göstermesi bakımından önemlidir. Bu görevi yerine getirmeyenler azledilir, cezalandırılabilir. Rum patrikleri gibi genelde Ermeni patrikleri de sık sık değiştirilmekteydi. Milletine hâkim olamayan Patrik'in idare de kalması pek görünür bir hal değildir. Cemaat dini bir topluluk olduğu kadar toplumsal ve idari bir birimdir. Buna karşı Sultan II. Mahmud ve II. Abdülhamid gibi otoriter hükümdarlar, cemaat üzerinde iktidarı kuvvetli olan ruhanî reisleri uzun süre görevinde tutmuş ve desteklemişlerdir (Ortaylı 2020: 69).

Ermenilerin bölgede hâkimiyet kurduğu bilinen müstakil devletleri olmadığı için coğrafyaları ve bu coğrafyanın tarihi, kültürel ve siyasi sınırlılıkları yoktur ve bilinmemektedir. Buna karşılık Ermeni Ortodoks Kilisesi olarak bilinen milli bir kilise ve mezhepleri vardır. Dolayısıyla Ermeniler varlıklarını kiliseye ve mezheplerine borçludur. Bu itibarla Ermeni Meselesinin doğuşunda Ermeni kilisesinin önemi ve rolü büyüktür. Osmanlıların Fatih döneminden itibaren Ermenilere İstanbul'da Patrikhane tesis etmesi ve sadık millet olarak zikretmesi onların Katolik veya Ortodoks olmamasından kaynaklanmaktadır. Ermeniler, Osmanlıların kendilerine tanıdıkları bu imtiyazlı statüden istifade ederek, mezhep ve kilise merkezli bir hayatı benimsemişlerdir (Kenanoğlu 2004: 105). Ermeniler milli kilise ve mezhepleri sayesinde Katolik ve Ortodoks dünyası tarafından asimile edilmekten kurtuldukları gibi Müslümanlardan ayrı olarak fakat onlarla yan yana ve iç içe yaşama şansı elde etmişlerdir. Bu nedenle Ermeni ruhban sınıfı Osmanlıya daima sadakat göstermiş ve muhafazakâr yapısını devam ettirmiştir (Kodaman 2004: 63-64). Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, Ermeni cemaatini Müslimlerle bağlayan esas nokta iktisadi şartların ortaklığıdır. Bu iktisadi birliktelik içtimai alanda da kendisini hissettirerek liderliğin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Doğu Anadolu ve Bitlis bölgesinde aşiretlerin varlığı ile Ermeni cemaatin ortak yaşam alanında reislerin yanında eşkıya dediğimiz unsurlarında varlığına rastlamaktayız. Bu şartlar dâhilinde bölge asayişini kontrol altına alabilmek çıkan olayları yatıştırmak hususunda Osmanlı hükümetinin Müslim ve gayrimüslim idari atamalarında belirli aralıklarla değişimi uygun bulmuştur.

1856 Islahat Fermanı gayrimüslimlere mülki yapıda kullanabileceği belli haklar sunmuştur. Bunlar, vilayet idare meclislerinde nüfus dağılımına göre Müslim ve gayrimüslimlerin uygun oranda temsilci bulundurmaları, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye gayrimüslimlerden üye alınması, bir diğeri de gayrimüslim millet cemaatlerini yeniden düzenleyerek bunların meclislerine din adamlarından başka halk temsilcilerinin de katılmasıdır (Küçük 1987: 19). Osmanlıların Ermenilere büyük itimadı vardır. Ermeniler bu büyük itimattan ve hukuki garantilerden azami ölçüde istifade etmesini bildiler. Batıda okumuş ve batı fikirleriyle yetişmiş Ermeni aydınları Osmanlıya bağlı statükocu muhafazakâr Ermeni ruhban sınıfının nüfuzunu kırarak kiliseyi daha laik bir forma

Vatan Gazetesine Göre 1894 Bitlis'teki Gayrimüslim Ahalinin Asayişine Dair Bir Değerlendirme

dönüştürmüştür. Bu kilisenin halka açılması ve Ermeni halkının meselelere katılımı ve karışması anlamına gelmektedir. Artık cemaatin işleri halk tarafından seçilen komisyonlar, komiteler tarafından yürütülecektir (Kodaman 2004: 63-64). 1863 tarihinde Ermeni Patrikliği Nizamnamesi çıkarılmıştır. Bu nizamnamede, Ermeniler laiklerden ve dini temsilcilerden oluşan genel meclislerinde patriği gizli oy ve açık tasnifle belirleyebilecek ve cemaat işlerinde karar verebileceklerdir (Eryılmaz 1990: 121).

Sultan II. Mahmud dönemindeki 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'nun Rus işgaline uğradığı bölgede yaşayan Ortodoks Ermenilerinin, Osmanlı Devleti'ne karşı işgalcilerle işbirliği yapması Ermeni cemaati içerisinde bölünmenin de esasını oluşturmaktadır (Beydilli 1995: 26). Bölgede yaşayan Katolik Ermenilerin muhtemel Osmanlı-Rus savaşında hükümet yanlısı tutumu devletin en sadık tebaası olacaklarını göstermesi bakımından önemlidir. Bu gelişme ile Osmanlı hükümeti Katolik Ermenilerin farklı bir "Millet" olarak tanınması gereğinden bahsetmeye başlamış ve 6 Ocak 1830 tarihindeki çıkarılan ferman ile millet statüsüne dâhil edilmişlerdir (Beydilli 1995: 26).

Millet sistemi dâhilinde Bitlis kaynakları incelendiğinde, çıkarılan fermanlar ve nizamnameler doğrultusunda Ermenilerin hukuksal açıdan bir problem yaşamaları durumunda mahalli idare statüsünü taşıyan kadıya müracaat ederek sorunu çözüme ulaştırdıkları görülmektedir. Bununla birlikte Ermeniler, kendi dindaşları arasında problem yaşadıklarında hukuki olarak şer'i mahkemeye başvurabilme hakkına sahiptir (Ertaş 2017: 82).

Ermeniler yoğun olarak doğu vilayetlerinde Van, Elazığ, Erzurum, Sivas, Bitlis ve Diyarbakır civarında yaşamaktadır. Bahsi geçen vilayetler 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşından sonra idari sınırlara yapılan müdahale ile İngiltere ve Rusya'nın siyasi çekişme sahasına dönüşmüştür. Burada yaşayan nüfusun büyük ölçüde Ermenilerden oluşması yabancı devletlerin bölge üzerindeki nüfuzu kullanabilmesi açısından önemli bir husustur. Osmanlı'nın 1878'den önceki Anadolu nüfusuna ilişkin istatistikler son derece yetersizdir. Bu sebeple Rusya ve İngiltere'nin Berlin Kongresinden sonra Doğu Anadolu'da nüfuz sahibi olmak üzere giriştikleri mücadelede bölge nüfusuna dair önemli bilgiler kaydedilmiştir. Bilhassa Ermeni Patriğinin Doğu Anadolu nüfuzunda Ermenilerin çoğunluğu olmasa da önemli bir bölümünü oluşturdukları ifadesine İngilizlerin itiraz ettikleri ve istatistiklerin yanlış olduğunu ileri sürerek bölgeyi yabancı görevlilerin ablukasına aldıkları görülmektedir (Karpas 2010: 140-141).

Bölgede vazifelendirilen konsolosların Osmanlı idaresinin yapmayı önerdiği sayımda yalnızca yerleşik nüfusun yani Ermenilerin ve Türk Osmanlıların sayılmasında ısrarcı davrandığı görülmektedir. Dağlarda yaşayan ve sırf karışıklık çıkarmak için Hıristiyanların yaşadığı ovalara inen göçebe Kürt ögelerin köylerde çoğunluğu oluşturulan halk içerisinde sayılmayacağı, bununla birlikte ortak hakkaniyet gereği çok sayıdaki göçebe Nesturi

topluluğu kapsamı gerektiği savunulmuştur. Neticede ortaya atılan pek çok sayım raporuna rağmen tam olarak nüfusun ortalama değerleri alınmıştır (Karpas 2010: 144-145). Aşağıdaki tabloda 1880-1897 yılları arasında Bitlis Vilayetindeki nüfus sayım oranları gösterilmektedir.

Tablo 1. Osmanlı Nüfus Sayımlarına Göre Bitlis Vilayetindeki Müslim ve Gayrimüslim Tebaa

Yıllar	Müslüman	Rum	Ermeni	Bulgar	Katolik	Protestan
1881/82 1893	167.054	-	101.358	-	4.948	-
1894	366.066	-	101.358	-	4.948	1.498
1895	167.290	-	103.715	-	5.636	-
1896	365.921	-	88.722	-	6.036	-
1897	224.772	-	101.586	-	4.638	-

Kaynak: Karpas 2010.

Sultan II. Abdülhamid, sefirler tarafından kaleme alınarak Bâb-ı Ali'ye sunulan nüfus lâyhalarının eşitlik ilkesine bağlı kalmadan hazırlandığını belirtmektedir. Şöyle ki, Ermenilerin memleket dâhilinde en kalabalık olarak yaşadıkları şehrin İstanbul olduğunu, burada dahi diğer sınıfların nüfusuna oranlarının % 3 veya % 4'ü geçmediğinin yapılan tahkikatlarla ortaya koyulduğunu hatırlatmaktadır. Bununla birlikte Müslüman halktan 2-3 vilayet teşkil kadar bir kısmının henüz nüfus kayıtlarına geçirilmediği gibi Ermeni İhtilal komitecilerinin teşviki doğrultusunda bazı Ermenilerin ikişer tezkere alarak nüfuslarının sayısını arttırmış olduklarını buna rağmen bütün İmparatorlukta gerçek miktarın 400 veya 500 bin civarında olduğunu vurgulamaktadır (Küçük 1984: 141).

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve akabinde gelişen olaylar, doğu vilayetlerindeki Ermeni cemaati arasındaki sorunun iki taraflı olduğunu göstermektedir. Bunlardan ilki Ermeni komitecilerin çıkardığı isyanlara isteyerek veya istemeyerek dâhil olan Ermeniler ile diğer taraftan Osmanlıya sadık tebaa olarak devletin yanında yer alan Ermeni millettir. İsyân hareketlerinde bulunan komiteciler tüm Ermeni halkının desteğini kazanmak için özellikle Ermeniler için önemli bir yere sahip olan Ermeni Ortodoks Kilisesini yanına çekmeye çalışmaktadır. İsyancıların din adamlarını etkilemek için kullandıkları en keskin yöntem ise açıkça kendilerine destek olmamaları halinde tehdit içerikli mektuplar göndermeleridir. Buna rağmen destekçi sağlayamama durumlarında ise suikasta başvurmuşlardır. Komitecilerin Ermeni Ortodoks Kilisesine karşı bu tutumunun sonucu olarak iki farklı Ermeni cemaatinin ortaya çıktığı görülür.

2. 1894 Bitlis Vilayeti ve Muş Sancağındaki Asayiş Olayları

Vatan Gazetesine Göre 1894 Bitlis'teki Gayrimüslim Ahalinin Asayişine Dair Bir Değerlendirme

1894 yılı Vilayet-i Şarkiye'deki en önemli hususların başında Ermeni Meselesi gelmektedir. 1894 Ağustos ayında patlak veren Birinci Sason İsyanı, Osmanlı Hükümeti'ne karşı gerçekleştirilen ve uluslararası müdahaleye kadar varan sonuçlarına haiz ilk büyük Ermeni olayıdır (Yüksel 2012: 175). Bitlis'in Muş Sancağına bağlı bir vadi görünümüne sahip Talori/Sason mevkiinde Ermeniler ile Kürt aşiretler arasında cereyan eden asayiş olaylarını içermektedir. Bölgede vuku bulan Ermeni faaliyetlerinde en kanlı olayların Bitlis Vilayeti dâhilinde gerçekleştiği görülmektedir (Gülmez 2006: 697).

Esasında Ermeni komitelerinin Sason'daki ilk isyan hareketleri 1891 yılı sonlarında Mihran Damadyan tarafından gerçekleştirilmiştir. Osmanlı hükümetinin bölge üzerindeki hâkimiyeti ve asayişten sorumlu amirlerin bölgeye hâkim tutumları Ermenilerin başlattığı isyanların kısa sürede bastırılıp Mihran Damadyan'ın yakalanmasında etkili olmuştur. Fakat kaynağı Avrupa olan kıskırtmaların Ermeni cemaati üzerindeki etkisini bastırabilmek çok da mümkün görünmemektedir. Bu bağlamda isyanın ateşleyici liderliğini bu kez Murad takma adını kullanan Hamparsum Boyacıyan devam ettirmiştir (Gürün 2001: 139). İsyancıların esas hedefi Avrupa'nın dikkatini çekerek bölge üzerinde yaptıkları faaliyetleri haklı göstermektir. Hamparsum Boyacıyan'ın gayesi de bölgedeki Ermeni cemaati ile Kürt aşiretlerini birbirine düşürmekle ordunun müdahalesini sağlayarak *Ermeniler katlediliyor* diye Avrupa'yı ayağı kaldırmaktır (Küçük 1984: 111).

1891-92 yıllarında Boyacıyan, Talori/Sason'a geldiğinde adeta bir Avrupalı gibi davranarak köylerde yaşayan Ermeni cemaatini isyan çıkarmaları yönünde kıskırtmıştır. Talori/Sason Ermenilerine, isyan ettikleri takdirde Avrupa ülkelerinin kendilerine her türlü yardımda bulunacağını vaat eden Boyacıyan, kısa zamanda Şenik, Simal, Geligüzan, Heting, Akçasir ve civar köylerde yaşayan çok sayıdaki Ermeni'yi silahlandırmayı başarmıştır. 1893 yılı Haziran ayında köylere baskınlar düzenlemeye başlayan Ermeniler, bölgede yaşayan Bekiranlı ve Badikan aşiretlerine mensup çok sayıdaki Müslüman'ın ölümüne neden olmuşlardır. Çatışmaların bir süre boyunca devam ettiği bölgeye askeri birliğin ulaşmasıyla isyancıların dağıtıldığı bilinmektedir (Mayewski 1914: 226-227).

1894 Birinci Sason İsyanından sonra yabancı devletlerin baskıları ile Osmanlı hükümeti bölgede cereyan eden olayları araştırmak üzere Tahkik Heyeti oluşturmuştur. Heyet, Bitlis ve civarında incelemelerde bulunmak ve gerekli soruşturmaları yapmak üzere bölgeye sevk edilmiştir (Gülmez 2006: 711). 6 Şubat 1895 tarihinde Papaz Parseh'in aktardığı bilgilerde, Ermenilerin bir yıldan beri kimler tarafından ve nasıl tahrik edildikleri, hangi köylerin isyan için birleştirildiği yer almaktadır. Burada asıl dikkat çekici husus yapılan soruşturmalarda yabancı devlet temsilciliklerinin bu ifadelerle şahitlik etmesidir. Papaz Parseh ile birlikte Muş ahalisinden Papaz Avedis ve Papaz Karabet, Ermeni mektebi nazırı Dikran ve idare üyelerinden Ohannes ile yine Ermeni cemaatinden Mesrob, Ermenilerin kıskırtılmaya devam edildiğini aktarmıştır. Tahkik Heyetinin sorguladığı Çanlı Kilise papaz

ve rahiplerin verdiği bilgiler, Ermeni isyanlarını doğrulamaktadır. Bölgede vuku bulan olaylarda Osmanlı askerlerinin yasa dışına çıkmadığını özellikle Ermeni komitecilerin Müslüman halka saldırılar düzenlediği ifade edilmektedir (BOA, A.} MKT. MHM, 696/26).

Bitlis ve Muş dâhilinde meydana gelen asayiş olaylarında bir diğer etken İngiliz ve Amerikan misyoner okulların varlığıdır. Bölgede açılan misyoner okullarda İngiltere ile diğer Avrupalı büyük devletler *islahat* olarak koydukları maddelerle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale ederek bir yandan da Ermenileri Osmanlı yönetimine karşı tahrik etmekteydi. Osmanlı memleketine gönderdikleri misyonerlerin açtığı okullarda konsolosların ciddi etkileri olmuştur (Küçük 1984: 99). Muş'ta Ermeni nüfusun artması ve Bitlis'te açılan Amerikan Misyoner Mektebi'nin desteği ile bir isyan hazırlığına girişilmiştir. Bu durum bölgede yaşayan Müslim ahaliyi rahatsız etmiş ve Ermeni cemaatinden isyana karışmayan ahalinin akıbeti hususunda bir toplantı tertip edilmiştir. Meclis İdare üyelerinden Hacı Talip Efendi'nin hanesinde yapılan görüşmede hükümete bağlılık temin eden Ermenilerin ruhani liderleri aracılığıyla asırlardır iki millet arasında süregelen dostane ilişkilerin bozulmasına fırsat vermemek adına nasihat ve telkinlerde bulunulmuştur (Öztürk 2019: 402). Ermeni eşkıyasının uzaklaştırılmasında başvurulan bir yöntemde nasihat heyetleridir. Ermenilerin huzursuzluk çıkardığı bölgelerde bilhassa aracı vasfıyla çatışmaların önlenmesi amaçlanmıştır (Öztürk 2023: 458). Ermenilere nasihat için oluşturulan üyelere baktığımızda Bitlis ve Muş Ermeni murahhasları ile Bitlis İdare ve Muş Cismani ve Ruhani Meclis üyelerinin varlığına tesadüf etmekteyiz.

Bitlis ve Muş murahhaslarının bölgedeki Ermeni cemaati üzerinde olağan bir etkisi vardır. Muş Sancağında gayrimüslim ahaliyi telkin ettikleri gibi isyana teşvik etme konusunda da güçlerini kullanmışlardır. Ermeni Meselesinin dile getirildiği ilk zamanlarda büyük devletlerin misyonerlik çalışmalarında Ermeni Piskoposu Mıgırdiç Hrimyan'ın çabaları başarılı olmuştur. Söz konusu din adamları, Ermeni cemaatinin temsilcisi olmaları bakımından zaman zaman yerel hükümet ve merkezi hükümetle de anlaşmazlık yaşamaktaydı. Tabii bu süreçte Ermeni cemaatine mensup olanlarında din adamlarından şikâyetçi olarak hükümetten yardım talep ettiğini de ifade etmek gerekir. 1890 senelerinde artan komitecilik faaliyetleri ve isyanlar karşısında yerel hükümet, bunlara karşı tedbir amacıyla bölgede görev yapan din adamlarını gözlemleyerek kontrol altında tutmaya çalışmıştır (Olgun 2020: 44-45).

Talori/Sason olaylarının uluslararası bir gündem oluşturularak Ermeni Meselesi kapsamında yer edinmesinde yabancı basının etkisi oldukça büyüktür. Basında yer alan haberlerin esas kaynağını asayiş olaylarının en çok hissedildiği Muş Sancağındaki Talori/Sason bölgesi oluşturmuştur. Gazete manşetlerinde ise ciddi girişimler sergileyen misyoner okulları ve yabancı konsoloslukların göndermiş oldukları telgraflar yayımlanmaktadır. Örneğin, 13 Eylül 1894'te İngiliz Van Konsolosunun gezi bahanesiyle ilk

Vatan Gazetesine Göre 1894 Bitlis'teki Gayrimüslim Ahalinin Asayişine Dair Bir Değerlendirme olarak Bitlis sonrasında Muş'a hareket edeceği bildirilmiştir. Buradaki esas gayenin Ermeni Meselesinin tetkik edilmesi olduğu için İngiliz Konsolosuna refakat üzere yanına bir zaptiye verilmesinin uygun olacağı yönünde Dâhiliye Nezaretine bir yazı gönderilmiştir (BOA, DH.ŞFR, 168/0013). Hamparsum Boyacıyan, Sason isyanı sonunda yakalandığı zaman "İngiltere'nin yardımı ile bağımsız bir Ermenistan kurmak için isyan ettiklerini..." dile getirmiştir. Bu durum İngiltere'nin vuku bulan kanlı olaylardaki rolünü açıkça göstermektedir (Anadol 2007: 209).

Sason olaylarından sonra İngiltere Van Konsolosu Holward, bazı tetkikler yapmak üzere bölgeye gitme talebinde bulunmuştur. Ancak merkezi hükümet, yaşanan olayların tahrikçisi olarak kendisini sorumlu tuttuğundan isteğini geri çevirmiştir. Bunun üzerine İngiltere Van Viskonsolos vekili, Muş'un Ercik Ermeni köyüne gitmeye karar vermiştir. Burada yaşayan Ermeniler vuku bulan olaylarda Viskonsolos vekilini gördüklerinde evlerine kapanmış, hiçbir şekilde kendisiyle görüşmeyi kabul etmemiştir. Bu durumda İngiliz temsilcisi Muş'a geri dönmek zorunda kalmış ve yaşanan gelişmeyi İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliğine bildirmiştir (Serdar 1996: 104).

Bitlis ve civar bölgelerde diğer gayrimüslim nüfusa oranla çoğunluğu oluşturan Ermeniler, cereyan eden asayiş olaylarında hem yerel merkeze hem de hükümete çok sık müracaat etmişlerdir. Bu bağlamda gerek şikâyet gerekse talep ve isteklerini dile getirdikleri görülmektedir. Şikâyetlerin pek çoğu Patrikhane ve yabancı ülke temsilcilerine olurken yapılan tahkikatlarda birçoğunun gerçeklik payının olmadığı ortaya çıkarılmıştır. Bu konuda Bitlis Valiliği ve Defter-i Hakani Nezaretince zaman zaman soruşturma kapsamında incelemelerde mevcuttur (Olgun 2020: 56).

3. Bosna'daki Vatan Gazetesinde Bitlis'teki Gayrimüslim Ahalinin Asayışı

Yaklaşık dört asır boyunca Osmanlı idaresinde kalan Bosna Hersek, 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması'yla otonomi kazanmış ve 13 Temmuz 1878 yılında, Balkan Ulus devletlerinin kurulmasında bir dönüm noktası olarak bilinen Berlin Antlaşması'yla Avusturya-Macaristan İmparatorluğu idaresine verilmiş ve son olarak 1908 yılında imparatorluk tarafından ilhak edilmiştir. (Emgili 2022: 290; Popovic 1995: 195-196).

1860 yılında Bosna Hersek'e vezir olarak atanan Şerif Osman Paşa, Bosna Vilayetinin ilk valisi olmuştur. Yeni kurulan Vilayetin anayasası oluşturulmuş ve bu anayasanın 9. maddesine göre Bosna Vilayetine ait bir matbaa kurulması kararlaştırılmıştır. Böylece Bosna Vilayet matbaası kurulmuştur. Bosna Hersek'te ilk matbaanın kurulmasından önce kitaplar yurtdışında basılmaktaydı. Osmanlı'da ilk Türkçe matbaalar XVIII. yüzyılın ilk yarısında kurulurken (Güz, 1989: 155) Bosna'da yaklaşık bir buçuk asırlık bir gecikmeyle XIX. yüzyılın ikinci yarısında kurulabilecektir. Vilayet matbaasını kurmak için Şerif Osman Paşa, Belgrad yakınındaki Zemun'da ikamet eden, Alman basımcı Ignjat Sopron'u Bosna'ya çağırmıştır.

Sopron, Şerif Osman Paşa'nın çağrısını kabul etmiş, matbaa için gerekli olan makineler, çeşitli harfleri ve Sırpça için Ilija Tomić adında mürettip ile birlikte Bosna'ya gelmiştir (Eren 1969: 21-22).

Vatan Gazetesi, Bosna Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından işgal edilmesinden sonra adı önce Cesarsko Kraljevska Tiskara/ (İmparatorluk Kraliyet Basımevi), sonra Zemaljska štamparija olan Vilayet Basımevinde, 1884 yılının sonbaharında çıkarılmaya başlanmıştır. Basımevi, Müslümanlar ve Hristiyanların kendi gazete ve dergilerini yayınlamak için kullanılmıştır. Vatan Gazetesi sadece Türkçe olarak 1897 yılına kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Daha sonra, aynı içerikle Rehber Gazetesi olarak çıkmaya devam etmiştir. Vatan Gazetesinin basılmasında Saray Müftüsü Mustafa Hilmi Efendi büyük bir çaba göstermiştir. Mustafa Hilmi Efendi, tüm entelektüeller adına 4 Nisan 1884 yılında Türkçe bir gazetenin çıkması için hükümete dilekçe yazmıştır. Hilmi Efendi dilekçesinde, Bosna'nın siyasi içerikli, Türkçe ve merkeze bağlı olmayan bir gazeteye ihtiyacı olduğunu, gazete aracılığıyla halkın siyasi konular başta olmak üzere kanunlardan ve yönetimin verdiği emirlerden haberdar olacağını belirtmiştir. Dilekçe Almanca olarak onaylanmak üzere 14 Mayıs 1884 yılında Maliye bakanlığına gönderilmiş, Vatan Gazetesini çıkarma izni 20 Mayıs 1884 yılında onaylanmıştır (Güz, Uslu 2016: 7).

Vatan Gazetesinin ilk sayısı, teknik sorunlardan dolayı gecikmeyle 12 Eylül 1884 tarihinde çıkarılmıştır (Vatan 12 Eylül 1884). Vatan Gazetesinin başyazarlığını, kamuoyunda vakıf ve kamu yönetiminde uzman olarak bilinen Mehmet Hulusi Bey yapmıştır (BOA, İ.DH, 1131/88367, 22 Nisan 1889). Mehmet Hulusi, farklı Türkçe gazetelerin çıkmasına yardımcı olduğu için, İstanbul Hükümeti tarafından "paşa" rütbesiyle onurlandırılmıştır. Vatan Gazetesi, 39 x 28 cm boyutunda, ince kâğıda, dört sayfa ve Türkçe olarak yayınlanmıştır (BOA, Y.PRK.GZT, 51/12, 10 Temmuz 1888).

Dönemin diğer gazeteleri gibi Vatan gazetesi de belli kısımlardan oluşmaktadır. Gazete; İcmâl-i Ahvâl (mevcut durum), Telgraf Havâdisleri (telgraf haberleri), Havâdis-i Dâhiliyye (iç haberler), Muharrerât (mektuplar), Şettâ (çeşitli yazılar) bölümleriyle yayınlanmıştır. Gazete ilk dönem haftalık olarak yayınlanmış ve 600 – 700 aboneye ulaşmıştır. Ulaşılan abone sayısı dönemin şartları içerisinde başarı olarak kabul edilmektedir. Ancak, Bosnalı Müslümanların Türkçe gazeteye ilgisi uzun süre devam etmemiş, siyasi sebepler dolayısıyla baskısı azalan gazete Avusturya Hükümetinin desteğiyle varlığını sürdürebilmiştir. Vatan gazetesi, 16 Nisan 1897'deki 642. sayısı ile birlikte kapanmıştır (Güz, Uslu 2016: 7).

1 Nisan 1892'de Bosna'da çıkan ve merkezi hükümet aleyhine yayın yapan Vatan Gazetesinin cezalandırılması hususunda Avusturya sefiriyle görüşüldüğüne dair bir belgeye rastlamaktayız. Vatan Gazetesinde Ermeni Meselesine dair Osmanlı hükümeti lehine çıkan haberler Avusturya tarafından pek hoş karşılanmadığından gazeteye tahkikat yapılması

Vatan Gazetesine Göre 1894 Bitlis'teki Gayrimüslim Ahalinin Asayişine Dair Bir Değerlendirme mevzubahis olmuştur (*BOA, Y.PRK.BŞK, 25/87, 1 Nisan 1892*). Aynı senenin sonlarında 17 Mayıs 1892 tarihli zaptiyeden yapılan tahkikata dair Vatan Gazetesinin 1890-91 yıllarında yayımladığı yazılar üzerinden bir inceleme başlatılmıştır (*BOA, BEO, 5/315, 17 Mayıs 1892*).

Bosna'da 1894 senesinin bitişi ile 1895 senesinin ilk haftasında basılmış olan Vatan gazetesinde geçen yılın genel bir değerlendirmesi yapılarak memleket dâhilinde vuku bulan olaylar ve tesirleri üzerinde yorumlamalar yer almıştır. Mehmet Hulusi Efendi tarafından bu senenin asayiş içerisinde geçmesi temennisi ile Ermeni Meselesinde İngiliz basın organlarının ciddiyle çalıştığına vurgu yapılmıştır. Şöyle ki;

“Ermenilerin Londra'daki komitelerinin ve Makedonyalıların Sofya'daki mitinglerine bakılınca Küçük Asya'da ve Avrupai Şarkide bir takım gava'ilin ihdâsına çalışılmış olduğu hüküm olunabilir ise de vesile'i müdâhalât-ı fi'iliye olacak meydânda bir vuku'at-ı mühimme olmadığından iş tahkikâta tahvil etmiş ve müste'id heyecân ve galyân olan görev şimdilik yatıştırılmıştır” (Vatan 4 Ocak 1895).

Talori/Sason olayından sonra İngiliz basınındaki asılsız katliam haberleri geniş bir kitleye ulaşmıştır. Bunun üzerine bölgede yaşayan Muş Ermeni Murahhası Başpapazının Yıldız Sarayına gönderilmek üzere bir mektup kaleme aldığını görmekteyiz. Başkâtibe gönderilen evrakta, 1894 senesi Bitlis'teki gayrimüslim ahalinin huzur ve asayiş içerisinde olduğu ifade edilmektedir. Mektup, Muş Ermeni Katolik Cemaatinden İdare Meclis üyesi Ohannes tarafından Dersaadet'e gönderilmiştir. Konunun önemine vâkıf olan Sultan II. Abdülhamid, Muşlu Ohannes ve Bedros imzalarıyla gönderilen mektubun 1895 senesinde Bosna'da Türkçe neşredilecek olan Vatan Gazetesinde Dersaadet Evrak-ı Havadisi olarak basılmasını buyurmuştur. Böylece söz konusu mektup, Dersaadet Evrak-ı Havadisi olarak 4 Ocak 1895 tarihinde Bosna'da haftalık basılan Vatan gazetesinin 75. sayısındaki *muharrerat* (mektuplar) bölümü içerisinde yayınlanmıştır. Vatan gazetesindeki *muharrerat* bölümünde Ermeni Meselesine dair olan kısım “*Ermenistan Yaygarası*” başlığını taşımaktadır. Gazetenin bu sayısında memleketin ahvali belirtildikten sonra İngiliz basınına yansıyan gazete manşetlerinin eleştirisi yapılarak Bitlis'teki gayrimüslim cemaatin asayişinin sağlandığına dair bilgilere yer verilmiştir. Vatan Gazetesinde basılmasındaki gerekçe İngiliz basınında çıkan abartılı ve yanlış haberlerin aksine Bitlis Vilayetindeki Talori/Sason olayından sonra bu bölge Başpapazı Bedros'un kaleme almış olduğu mektubun yabancı basında dikkat çekmesi ve memleket dâhilinde asayişin sağlandığına dair kamuoyunun bilgilendirilmesidir. Vatan gazetesinin Türkçe basılan bir gazete olması ve halkın memleket dâhilindeki konulara hâkim olmasını sağlama gayesi güdülmüştür (*BOA, İ.HUS, 33/97: 4/1*).

4 Ocak 1895 yılında neşredilen Vatan gazetesine göre; Ermenistan'da bir takım olaylar ve zulümlerin ortaya çıktığı hakkında İngiltere basınında çıkan yazıların ne derece abartılı ve bir o kadar gerçek gibi yansıtılması üzerine Osmanlı Devleti'nin konuyu detaylı tetkik etmek için karma bir komisyon oluşturduğunu daha önceki yayınlarımızda ele

almıştık. Basında yer alan ifadeler ve mübalağa olarak zikredilen olayların esasını teyit etmek amacıyla Muş Sancağındaki Ermeni milletinden iki kişi tarafından gönderilen bir yazıyı izahlı olarak aktardık. Ermenistan'dan gelen yazı şöyledir;

“İzzetli Efendim Hazretleri

Basında yer alan yayınların esas gayesi ciddiyet ve hassasiyetle her türlü eylemden halkı haberdar etmek olmasına rağmen mukaddes vazifeye düşmanlık besleyen ve iyi niyeti suiistimal eylemiş bazı Avrupa ve bilhassa İngiltere evrak-ı havadisinin sütunlarını dolduran *Muş Sancağı Sason Kazasında Katliam* meselesinin yalan haber olarak her yerde lanse edildiği görülmektedir. Nadir gazetelerde ise yayının son kısmında İngiltere'nin bölge üzerindeki menfaatlerini gaye edindiğine dair ifadeler yer almaktadır. Bir zamandır yabancılar, belli hikâyelerle bozguncuları bazı fikirlerle donatmakta ve baskılarla çıkarılan yalan haberlerden istifade ederek bazı hayallere düşmüş Ermeni cemaati milletinden zararsız denilebilecek ahaliyi etkilemeye çalışmaktadır. Esasında siyasetçiler nezdinde ve akli başında kimselerce Osmanlı Devleti'nin adaletinin hukuki çerçevede işlediğinden şüphe duyulmaması gerektiğini bu işe karışmış olan kötü zihniyetlilere engel olunması babında dile getirmesi gereklidir. Bu hususta bu defa memleketimiz Muş kasabasında pederim Bedros Ağa'dan aldığım 4 Aralık 1894 tarihli Ermeni fikirleri ve lisaniyla kaleme alınmış mektupta, Bitlis vilayetindeki Müslim ve gayrimüslim ahalinin değerli olduğu ve bir günden bir güne mezhebiyet ve ırk ayrımı yapılmayarak asayişin padişah nezdinde sağlandığı ve bu şekilde yaşamakta olduklarından bahis Avrupa basınının bazılarında görülmekte olan güya askerler tarafından Ermenilere zulüm edildiği hakkındaki yazıların tamamıyla asılsız olduğu ve Osmanlı askerlerinin vasıflı oldukları edep ve ahlak konusuna önem verdiklerinden bahsedilmektedir. Bu yazının gazetelerin her bir köşesinde yayınlanması ve hakikatlerin ortaya çıkması açısından elzemdır.” (BOA, *İ.HUS*, 33/97: 1/2).

Vatan Gazetesinin 75. sayısında yayımlanan bu mektup, Muş Ermeni Katolik Murahhası ve Başpapazı Bedros tarafından Ermenice kaleme alınmış ve Muş Sancağındaki Ermeni cemaati meclis idare üyesi Ohannes tarafından Dersaadet'e gönderilmiştir (Vatan 4 Ocak 1895). Vatan gazetesindeki yazıya bakıldığında, Bitlis Vilayetindeki Muş Sancağında cereyan eden olaylarda Osmanlı askeri tarafından Ermeni cemaatine yönelik herhangi bir kötü müdahale yapılmadığı ve Talori/Sason olayını bahane ederek askerlerin Ermenileri katlettiğine dair Avrupa basınında çıkan haberlerin asılsız olduğu tüm halka duyurulmuştur (BOA, *İ.HUS*, 33/97: 1/2).

3.1. Muş Sancağındaki Katolik Ermeni Murahhasları Ohannes ve Aramyan Bedros

Bitlis Vilayetindeki Muş Sancağı Katolik Cemaati Başrahibi Bedros Efendi'ye dair ilk bilgiler, Bitlis Vilayeti meclis idare üyeliğine devam etme talebinin olumlu karşılanması

Vatan Gazetesine Göre 1894 Bitlis'teki Gayrimüslim Ahalinin Asayişine Dair Bir Değerlendirme üzerinedir (*BOA, DH. MKT, 195/6, 12 Ocak 1894*). Aramyan Bedros'un öncesinde Katolik cemaati başrahibi olarak idari vazifeye dâhil edildiği ve 1894 yılı itibariyle de Bitlis Vilayetindeki Muş Sancağı Ermeni Katolik meclis idare üyesi olarak atandığı anlaşılmaktadır.

Bir dönem boyunca meclis idare üyeliğinde bulunan Aramyan Bedros'un idari vazifesini yerine getirebilmesi için bir takım şartlar uygulandığı görülmektedir. 10 Aralık 1894 yılında Sivas Vilayetine bağlı Perkenek köyü Katolik Cemaati Başrahibi Serob Efendi tarafından yazılan bir arzuhalde, Bitlis vilayeti murahhası vekâletinde bulunan Rahip Estefan Efendi'nin Ruhaniye tarikatına girmesiyle isminin Bedros olarak değiştirilmesi ve usulen sicilde düzeltilmesi lazım geldiği yönünde bir talebi bulunmaktadır (*BOA, ŞD, 1798/12, 10 Aralık 1894: 1*). Buna göre, 24 Ekim 1894 tarihinde Sivas Vilayet mebusuna gönderilen bir belgede, bir dönemdir Bitlis Vilayeti murahhasa vekâletinde bulunan Rahip Estefan (Bedros) Efendi'nin Ruhani tarikatına mensup olması dolayısıyla usulen isminin Bedros/Bederus olarak değiştirilmesi gerektiği bildirilmiştir. Bölgede cereyan eden olaylar dolayısıyla nüfusa sicil kaydının yapılması ve bu bilginin ivedilikle Genel İdare Meclisi'ne gönderilmesi buyrulmuştur. Bedros Efendi'nin Bitlis Katolik Ermeni murahhası olması dolayısıyla yapılacak isim değişikliğinin onaylanması için Şura-yı Devlet nezdinde karar verilmesine rağmen icrasının uygulanması padişahın emri doğrultusundadır. Bununla birlikte 10 Kasım 1894 tarihli sicil kaydına göre isim değişikliğinin kabul edildiği bilgisine ulaşmaktayız (*BOA, ŞD, 1798/12, 13 Aralık 1894: 2*).

Muş Ermeni Başpapazı vekili Bedros, Ermeni olaylarında İngilizlerin Ermeni ahaliyi kışkırttığı ve yabancı konsolosların bölgeye yaptıkları gezilerle kilise ve mekteplerdeki Ermeni cemaatini etkilemeye çalıştıklarını ifade etmektedir. Ermeni Katolik murahhası olarak kendisine dahi hükümete gönderilmek üzere bir şikâyetname yazdırıldığı görülmektedir. Konu ile alakalı bir belgede; Devlet aleyhtarlığında bulunan Ermenileri, İngiltere Van Konsolosunun tahrik ettiği Konsolos vekâletince yazılan şikâyet telgrafını da komisyona misafir olarak katılım sağlayan Amerikalı George vasıtasıyla telgrafhaneye gönderildiği ifade edilmiştir. Bu hususta İngiliz ve Amerikan görevlilerinin Bitlis Ermeni Katolik murahhasa vekiline devlet aleyhine bir yazı kaleme alması için telkinde bulunmuştur. Bununla birlikte Bitlis Valisi Tahsin Bey'in 10 Kasım 1894 tarihinde Dersaadet'e göndermiş olduğu telgraf önemlidir. Telgrafa göre, Osmanlı hükümetinin kararı doğrultusunda bölgedeki Ermenilerin gönderilmesi meselesine dair tetkik yapmak üzere Van İngiliz Konsolosu Frederick Richard Maunsell Bitlis'e gelmiştir. Ermenilerle alakalı herhangi bir olayın vuku bulmadığı ve adliyeye sevk edilmiş Ermenilerin ifadeleri ile yapılan soruşturma kapsamında elde edilen bilgilerin teyit edildiği anlaşılmaktadır. Tahkikat sonucunda Katolik Ermeni murahhasına yazdırılan şikâyetname telgrafının konsolosun bölge üzerindeki incelemelerine gerekçe oluşturması amacıyla tertip edildiği görülmektedir. Bununla birlikte yazılan telgraf namenin bölgede misafir olarak bulunan

Amerikalı Mrs. George vasıtasıyla gönderilmiş olma ihtimali de düşünülmektedir. Muş Sancağı Katolik Murahhası vekili marifetiyle Devlet-i Aliyye aleyhinde umumi bir belge hazırlanarak ele geçirildiği Muş Mutasarrıflığından çekilen telgrafla bildirilmişti. Bahsi geçen konsolosun tetkik yapmak maksadıyla vilayet dâhilinde bazı mahalleri dolaşmakta olduğu ve kontrol ettiğine dair bilgiler gelmeye devam etmektedir (BOA, DH ŞFR, 169/86).

Bitlis Vali Vekili Ömer Bey'in Muş mutasarrıflığı ile Bitlis Vilayet vekâletinden gelen telgraf nameyi Komisyon Heyeti'ne bildirilmesi amacıyla Sadarete tebliğ ettiği görülmektedir (BOA, Y.MTV, 116/72, 2 Nisan 1895). Muş Ermeni Katolik murahhasına gelen yabancı memurların Ermenileri kışkırttığı ve bu hususta Talori Başpapazı Bedros Efendi'nin ifadesine dair Bitlis Vilayet vekâletinin arzı şöyledir;

“Dünkü gün yabancı memurların Muş Ermeni Katolik Murahhaslığını ziyaret ettiği, buraya Ermeniler için geldiklerini söyleyerek, *Ahlaksız Ermeniler!* Kendi menfaatlerini bilmemekte şeklinde kötü bir üslup kullanıldığı, bu hitap şekli ile Ermenileri dize getirme ve silahlanıp isyana teşvik etme hususunda daha etkili olunacağı ifade edilmiştir.”(BOA, Y.A HUS, 321/112, 11 Mart 1895: 1).

Muş Sancağında Talori/Sason Başpapazı Bedros Efendi, Ermenilerin silahlanıp yeni bir isyan meydana getireceği konusunda Bitlis Vilayetine durumu bildiren bir telgraf takdim etmiştir. Söz konusu hakikatin görünen şekliyle tezahür etmeğe başlamış olması doğacak sancıyı en aza indirgemesi dolayısıyla önemlidir. Bitlis'te gayrimüslim Ermeni Katolik Başrahibi olarak zikrettiğimiz Bedros'un görevini ne zamana kadara sürdürdüğüne dair bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte 1894 senesindeki Muş idare meclisi üyeliği ve Ermeni Katolik lideri olarak tanık olduğu durumları hükümet ile paylaşmış olması Talori/Sason olaylarının araştırılmasında mühim bir kaynak vazifesi görmüştür.

Muş Ermeni murahhası olarak çalışmamızda adı geçen Ohannes Efendi'ye dair ilk kayıtlar, 1887 yılından itibaren meclis üyesi olarak vazifelendirildiğine dairdir. Ohannes'e ait bir belgede, Muş Ermeni cemaati adına Bâb-ı Ali'ye gönderdiği telgraf dikkat çekmektedir. Buna göre,

“Milletimiz eskiden beri Osmanlı memleketinde sadaktle yaşamakta ve şükranla vakitlerini geçirmektedir. Devlet tarafından verilen vazifelerini eksiksiz ve kutsal saydıkları halde bazı bozguncular menfaatleri için vilayette memur olmalarına rağmen kendilerini güya devlete sadık bildirmektedirler. Ara sıra Ermeni tebaasının sadakatini ve gayretlerini göstermiş bulunmaları kendilerince hoş karşılanmaktadır. Geçen yıl işaret edilen Kızıl Manastırı bu günlerde dahi Bitlis vilayetinden gönderilen taburun iaşesiyle 30 gün müddetle ablukaya alındığı ancak herhangi bir asayiş durumu yaşanmadığı için asker Irak Kilisesine gönderilip dâhili ve harici uzaklaştırmak gayesiyle hareket edildi. Zaten bir gün bile geçmeden milletin sadakati bir kat daha kesinleşmiştir. Yakın bir zamanda Hars

Vatan Gazetesine Göre 1894 Bitlis'teki Gayrimüslim Ahalinin Asayişine Dair Bir Değerlendirme

köyünün kilisesi eşkıya Musa Bey tahrikleriyle ateşe verilmişti. Patrik'in bu hali dolayısıyla üzüntümüzü belirttik. Ancak bu durum Müslüman vatandaşlarımız ile diğerlerinin müdahalesi doğrultusunda vuku bulmamıştır. Rahatımıza engel olacak bir konu olmadığını bu duruma hükümetin de razı olmayacağı bilindiği üzere şu durumu esefle kınıyoruz. Milletimizin refahını rahatımızın temin ve vefa ile bozguncuların gerekli cezalara çarptırılmasını adaletin uygulanmasını istirham ederiz." (BOA, DH. MKT, 1491/108, 7 Mart 1887).

Burada bahsedilen Musa Bey, Bitlis'te nüfuz sahibi bir eşrafa mensup olması yanında Muş Mutasarrıflığına atanan Salih Paşa ile kurduğu iyi ilişkiler neticesinde nahiye müdürlüklerinde görev almıştır. Asayiş sağlama konusundaki gayretleri ile Muş ahalisi ve özellikle de sağduyulu Ermenilerin takdir ve sevgisini kazanmıştır (Şaşmaz 2004: 26). Bu nedenle nahiye müdürlüğü için yapılan seçimi kazanmıştır. Bu dönemde daha Ermeniler dış güçler tarafından tahrik edilmedikleri için Müslüman halkla iç içe yaşamaktaydılar. Ancak bundan sonraki yıllarda batılı devletlerin kışkırtmaları huzur içinde yaşayan bu halkı devlet aleyhine çalışmaya itmiştir. Büyük devletlerin baskısıyla başlanan "Anadolu Islahatı" çerçevesinde Ermenilere bir takım siyasi haklar sağlamaya yönelik isteklerde bulunmuşlardı. Bu isteklerini yerine getirmek amacıyla Ermeni halkını da devlete karşı isyan çıkarmak için kışkırtmışlardı. Bu bağlamda Bogos Natanyan adında bir rahip 1889'da Bitlis ve Muş'ta ikamet eden Ermenileri isyana teşvik amacıyla yöreye gitmiştir. Bu durumun Müslüman halkı huzursuz etmesi üzerine, Nahiye Müdürü Musa Bey, rahibi üzerinde propaganda belgeleriyle yakalayarak Muş Mutasarrıflığına teslim etmiştir. Bu olayla zaten sürekli kışkırtılan Ermeniler, kuruluşları aracılığıyla Musa Bey aleyhinde karalama kampanyasına başlamışlardı. Avrupa'da kurulmuş olan Ermeni lobi ve komiteleri harekete geçerek, başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Avrupa kamuoyunun dikkatlerini bu olay üzerine çekmişlerdir (Kardaş 2018: 47). Fakat yukarıda ele alınan belgede, Ermeni ahalisinin asayiş ve idari yapının tutumuna dair herhangi bir baskı ve ayrımcılığın hissedilmediği vurgulanmıştır.

Van ve Bitlis Ermeni Katolik murahhası Başrahip Ohannes Efendi'ye devlete olan bağlılığı ve Ermeni cemaati üzerindeki hoşgörüsüne dair bir nişan verilmesi buyrulmuştur (BOA, İ.DH, 1112/87002, 9 Aralık 1888). Ohannes ve Bedros'un Dersaadet'e sunduğu mektupta Muş Ermeni Katolik Murahhası Ohannes olarak zikredilmesi 1895 yılına kadar görevine devam etmiş olduğunu göstermektedir.

Sonuç

1894 yılında Bitlis'e bağlı Talori/Sason bölgesinde Ermeni Komitecilerin çıkardığı kanlı isyan, bölgede yaşayan gayrimüslim Ermeni cemaatinin Osmanlı askeri tarafından katledildiği yönünde bir takım asılsız haberlerin batı basınına yansımaya sebebiyet vermiştir. Müslim ve gayrimüslim ahalinin uzun zamandır birlikte ve Osmanlıya aidiyet

bağlarıyla kenetlendiği bilinen bir husustur. Batının Osmanlı üzerindeki baskısını artırmak ve vuku bulan olaylarda asayiş problemlerini bahane ederek idari yapının askeri kuvvet uyguladığı yönünde kamuoyu oluşturulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada, Bitlis Vilayetindeki idari mekanizma ve yetkiler bağlamında gayrimüslim Ermeni cemaati mensuplarının yerel yönetime dâhiliyesi ve bölgede cereyan eden durumlara karşın İngiliz baskısına rağmen bölgedeki asayişin askeri kuvvetlerce sağlandığı, Muş Sancağı Katolik Ermeni Başpapazı Bedros ve Meclis İdare üyesi Ohannes tarafından kaleme alınan mektup kapsamında basına yansıtılması konuları açığa çıkarılmıştır. Bosna'da neşredilen Vatan Gazetesinde memleketteki asayişin sağlandığına dair bir kanıt mahiyetindeki evrakın Türkçe olarak yayımlanması, halkın bilgilendirilmesi ve basının gücünü göstermesi bakımından önemli bir husustur.

Sonuç olarak, Bitlis Vilayetinde Osmanlı idari yapısının işleyişi ve askeri gücün kontrolü gibi konularda yetkilerin merkezden geldiği görülmektedir. Yapılan her türlü tahkikat ve incelemelerde hükümetle irtibatın sağlandığı ve bu yönde bir ilerleyiş sergilendiği açıktır. Gayrimüslim Ermeni ahalinin devlet aleyhtarlığı veya komite faaliyetlerine ilişkin olaylarda mahkemece kayıt altına alındığı ve dava sürecinin takip edildiği görülmektedir. Bölgedeki yabancı görevlilerin başta Ermeni komiteciler olmak üzere Ermeni cemaati üzerinde de tahakküm kurmaya çalıştığı, meydana gelen olayların abartılı bir dil ile yabancı basında manşet olması, konunun uluslararası gündemde Ermeni Meselesi olarak zikredilen bir sorun haline dönüşmesinde etkili olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.}MKT. MHM (Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı), 696/26.

BOA, DH. MKT (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî), 195/6; 1491/108.

BOA, DH. ŞFR (Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı), 168/0013; 169/86.

BOA, İ.DH (İrade Dahiliye), 1112/87002; 1131/8837.

BOA, İ.HUS (İrade Hususi), 33/97.

BOA, ŞD (Şura-yı Devlet Evrakı), 1798/12.

BOA, Y.A. HUS (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı), 321/112.

BOA, Y. MTV (Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı), 116/72.

BOA, Y.PRK.BŞK (Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı), 25/87.

BOA, Y.PRK.GZT (Yıldız Perakende Evrakı Gazete), 51/12.

Salname ve Gazeteler

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1880-1914 Tarihleri Arasındaki Devlet Salnameleri.

Vatan Gazetesi, 1. sene/ 12 Eylül 1884.

Vatan Gazetesi, 12. Sene, 4 Ocak 1895.

Araştırma Eser ve Makaleler

Anadol, Cemal. 2007. *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Bilge Karınca Yayınları.

Çakır, Coşkun. 2012. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*. İstanbul: Küre Yayınları.

Çeken, Mehmet B. 2022. "1894 Sason İsyanı'nın İngiliz Basımına Yansımaları". *OTAM* 51: 75-98.

Emgili, Fahriye. 2022. "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna'yı İşgali, Bosna'yı Değiştirme Çabaları (1878-1918) ve Bunun Millî Kimliklere Etkisi". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 10(33): 287 – 305.

Eren, İsmail. 1969. "Yugoslavya'da Türk Basını", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* C. 4. No: 23.

Ertaş, Kasım. 2017. "1915'ten Önce Bitlis Vilayetinde Ermeniler ve Vilayetin İdari Hayatındaki Konumları", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8(16): 77-99.

Eryılmaz, Bilal. 1990. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: Risale Basın Yayıncılık.

Göyünç, Nejat. 1983. *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*. İstanbul: Gültepe Yayınları.

Güllü, Ramazan E. 2015. *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gülmez, Nurettin. 2006. "Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", *Bellekten* LXX (258): 698-741.

Gürün, Kamuran. 2001. *The Armenian File The Myth Of Innocence Exposed*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Temel Eserler.

Güz, Nurettin, Uslu, Aida. 2016. "Bosna Hersek'te İlk Türkçe Basın". *International Association Of Social Science Research*. Bosnia and Herzegovina.

Güz, Nurettin. 1989. "Türkiye'de Matbaanın Kurulması", *Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Dergisi* (8-9): 149-169.

İnalçık, Halil. 2006. "Tanzimat'ın Uygulanması Ve Sosyal Tepkiler". Ed. İnalçık, H., Seyitdanlıoğlu, M. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ankara: Kültür Yayınları.

İnbaşı, Mehmet. 2007. "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdareciler". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (33): 243-261.

Karakaş, Nuri. 2014. "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'daki Faaliyetleri ve Ermeniler". *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Ermeni Nüfusu ve Kilise Misyonerlik*. Ed. Metin Hülagü vd. C. 8. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karal, Enver Z. 1988. *Osmanlı Tarihi*. C. 4. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kardaş, Abdulaziz. 2018. "XX Yüzyılın Başında Bitlis'te Bir Aşiret Reisi: Hacı Musa Bey". *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5(16): 45-58.

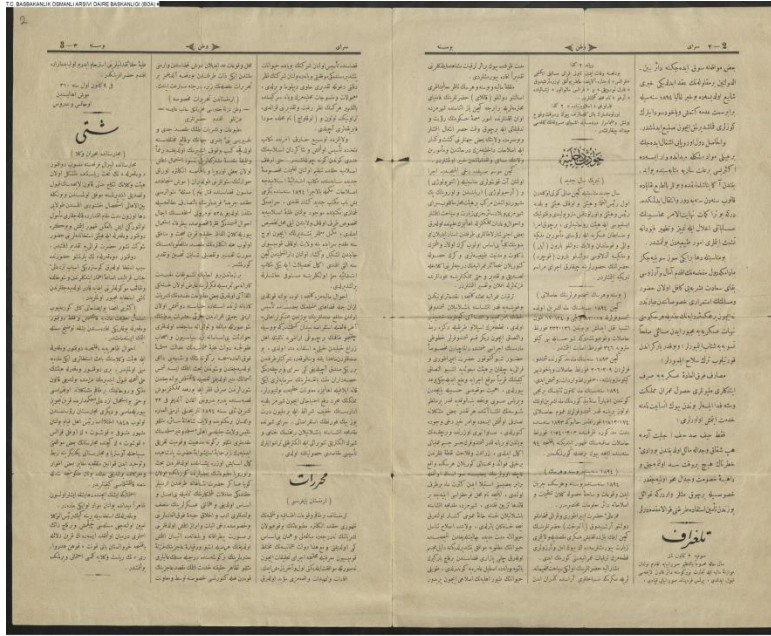

- Karpat, Kemal. 2010. *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kaynar, Reşat. 1954. *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kenanoğlu, M. Macit. 2004. *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kodaman, Bayram. 1986. *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu*, Ankara: Anadolu Basın Birliği Yayıncılık.
- Kodaman, Bayram. 2004. "Ermeni Sorunu Ortaya Çıkaran Gelişmeler", *Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi Semineri*. Balıkesir: Balıkesir Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları.
- Kunt, Metin. 1978. *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Küçük, Cevdet. 1984. *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*. İstanbul: İstanbul Ünv. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Küçük, Cevdet. 1987. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat". *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mayewski. 1914. *Van ve Bitlis Vilayetlerinin Askeri İstatistiki*. Rusçadan Çev.: Mehmed Sadık. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Olgun, Said. 2020. *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Siirt Sancağında Gayrimüslimler*. İstanbul: Libra Yayıncılık.
- Ortaylı, İlber. 2020. "Osmanlı Millet Sistemi". *İslam Ansiklopedisi*. C. 30. Ankara: Türkiye Vakfı Yayınları.
- Özbek, Nadir. 2010. "Osmanlı Taşrasında Denetim: Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Jandarma (1876-1908)". *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, Ed. Paker E. B., Akça İ. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Öztürk, Mensure K. 2023. "Vilâyet-i Şarkiy'e de "Ermeni Meselesi" ve "Hamidiye Alayları" Hususuna Dair Yaver-i Ekrem Derviş Paşa'ya Gönderilen Bir Rapor ve Raporun Mütalaası". *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (61): 438-468.
- Öztürk, Mustafa. 2019. "19. Yüzyılın Sonları ile 20. Yüzyılın Başlarında Bitlis ve Çevresinde Asayiş Olayları". *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*. C. 1. Ed. İnbaşı M., Demirtaş M. Ankara.
- Popovic, Aleksandar. 1995. *Balkanlarda İslam*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Serdar, Mehmet T. 1996. *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*. Bitlis: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları.
- Şaşmaz, Musa. 2004. *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Tekdal, Danyal. 2019. "II. Abdülhamid Dönemi Bitlis Vilayetinde Islahat Çalışmaları ve Nahiye Teşkilatı". *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*. Ed. İnbaşı M., Demirtaş M. C. 1. Ankara.
- Yüksel, Mevlüt. 2012. "Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilayetlerindeki Ermeni İsyancıları (1890-1905)". *Ermeni Araştırmaları* (43): 165-194.

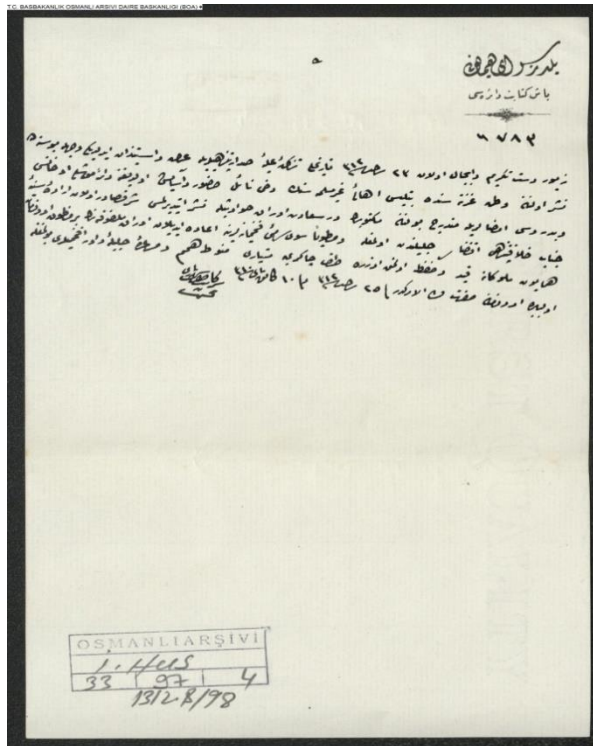
Vatan Gazetesine Göre 1894 Bitlis'teki Gayrimüslim Ahalinin Asayişine Dair Bir Değerlendirme Ekler

Ek.1 Vatan Gazetesi, 4 Ocak 1895.

I.HUS.00033.00097.001

Ek. 2 Muş Katolik Murahhası Ohannes ve Bedros'un yazdığı mektubun Dersaadet Evrak Havadisı olarak Bosna'daki Vatan Gazetesinde yayımlanmasına dair. BOA, İ.HUS, 33/97.

I.HUS.00033.00097.004

